

Rethinking in the women's *Fiqhi* issues with methodological assistance

Marzieh Esmaeeli Fallah*

Touba Shakeri Golpayegani**

Abstract

The principles and methods utilized in the traditional *fiqh* approach, bring about some practical challenges in various fields of this approach, including the area of women's rights, which is perpetually emerging and multiplying in contemporary human life. If the principles and methods of this approach do not reviewed, its role will confront a crisis, because as the majority of society gradually affiliated toward a minimalist religion, we will face mounting difficulties in implementing religious orders in society. In this article, using a descriptive-analytical method, by using the library study method, while discussing the necessity of rethinking in common religious readings, it addresses the challenges facing traditional *Fiqh* in dealing with women's rights, and refers to the *Fiqhi* legacies in the confrontation between the discourse of stability and change. Then, the approach of the present research in applying evidence and methods of rethinking religious texts is elaborated.

Keywords: Rethinking, women's *Fiqhi* issues, methodology.

Introduction

The foundations of traditional jurisprudence in some fields have challenges that put its existence in crisis in the current era. Excessive reliance on texts, especially in a

* PHD in Women Studies, Humanities Faculty, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author), 0009-0001-2097-9901, m.esmaeeli@modares.ac.ir

** Assistant Professor of Department of Women Studies, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, t.shakeri@modares.ac.ir, 0000-0002-6396-5251

Date received: 28/07/2025, Date of acceptance: 07/11/2025

separate method, and the presentation of self-sufficient inferences are among the main problems of common jurisprudential tradition. These challenges should not be focused on religious orders, because religious perception is a different category from the essence of religion. Traditional jurisprudence, with its maximum dogmatism approach, rigidity towards texts and appearances, monotheism of sources of inference, perception of unity between common knowledge with religion, and falling into the imitation in Ijtihad are considered obstacles to religious innovation. Thus, the traditional jurisprudential approach in the present era, in some dominations, is neither capable of being faithful to the spirit of Sharia nor able to harmonize with the continuous developments of the contemporary world, and lacks the necessary coherence and comprehensiveness. Women's issues under traditional jurisprudence discourse will often remain unanswered and remain as unresolved "issues" or even "dilemmas." The arguments presented as the "wisdom" of the rulings also do not provide a convincing answer to justify the distinctions, and by simplifying and neglecting various aspects of the issues, they present a insufficient responses, has simple approach to the widespread doubts raised. Therefore, for the optimal implementation of jurisprudential teachings, we need to analyze the current situation and the desired situation considering epistemological and methodological foundations and strive to transition from instrumental rationality to communicative rationality

Materials and Methods

This research using a descriptive-analytical method and a library study method, has discussed ways to rethink common religious texts, while proposing the necessity of rethinking common religious readings, by reading the evidence in a new way and giving voice to parts of religion that were previously considered silent.

Discussion and Results

The connection between the sacred text and the text of narrations with current postmodern society cannot be based only on a simple literal interpretation, but must also be rely on the grand purposes of the Sharia, and the Faqih, in the capacity of issuing fatwa, must pay attention to the taste of the Sharia and the intention of the Share` in creating rulings. Therefore, in addition to the Sharia texts, in deducing Sharia rulings, one should pay attention to the taste of Sharia and the purposes of Sharia and its reliable relationship with concepts such as justice, expediency, wisdom, methods, path, etc. Also, instead of focusing his intellectual efforts on

3 Abstract

understanding the appearances of words, the Faqih should strive to identify the ruling of wisdom in the social relations of his time. Thus, new religious interpretations are not possible without considering previous traditions and efforts to correct the incorrect approaches of the past. Ekhbarigari, textualism, and lack of attention to the findings of other sciences are considered to be the most important obstacles to advancing the process of correcting the dogmatic approaches of the past. Committed religious innovation, while accepting the possibility of multiple perceptions and interpretations of religious texts, believes in the provenance of the essence of religion; therefore, there is always the possibility of new understandings and new interpretations of the text of revelation and the correction and revision of previous perceptions. If we want to systematize jurisprudence to influence various aspects of individual and social life, we must free the knowledge of jurisprudence from linear and one-dimensional analyses and in addition to issuing one of the five rulings on issues, we should draw up a system based on the macro-strategies of jurisprudence, taking into account the achievements of other sciences; in this case, the process of issuing fatwas will also be more efficient and up-to-date. Thus, new consideration on the evidence and reviewing the process of Ijtihad, one can achieve a rethinking of rulings and new inferences. In this path, while sometimes "committing to the common principles of jurisprudence," one can rethink the evidence and pay attention to issues such as the possibility of errors by past Foqaha, their impressions from the requirements of their time, and the self-sufficiency of traditional jurisprudence, the lack of concern for women's rights, the dominance of men in the social attitudes of previous Foqaha, etc., have taken on a new meaning, and sometimes, in this path, the formulation of changes in rulings can be realized with the help of "establishing new principles."

Conclusions

It should be noted that the evolution in some branches and the implementation of reforms in minor issues that have arisen have not ensured the monitoring of the scope of the prevailing jurisprudential tradition from the mentally constructed prohibitions of the mustanbatan and mujtahidan and It is not capable of building capacity to reclaim women's long-standing violated rights and requires rethinking the foundations and assumptions of the epistemological organization of the traditional jurisprudence approach. Although local revisions in some jurisprudential ideas, to some extent have led to the monitoring of the scope of some challenging

branches, modernization in this structure requires fundamental considerations on some unjustifiable foundations. Therefore, paying more attention to the purposes of Sharia, temporal and location requirements, variable rulings, etc., can be helpful in presenting a new reading of the religious epistemological system.

Bibliography

Holy Qoran.

Nahj-al-Balaqe.

Alam al-Hoda, Ali ibn Hoseyn (1971), *Al-Entesar*, Najaf: Matba'a al-Heydariah [in Arabic].

Ali Akbarian, Hasan Ali (2016), "The Role of Justice in Legislation in Islāmic State", *A new exploration in jurisprudence*, Issue. 1, pp. 19-48 [in Persian].

Ali Doust, Abolqasem; Mohammad Ashayeri Monfared (2011), "Re-examination of leaving the house without the husband's permission", *Strategic studies of women*, Issue. 51, pp. 43- 73 [in Persian].

Ameli Jobai (Shahid Sani), Zeyn al-Din ibn Ali (1952), *Al-Rozah Al-Bahiyah fi Sharh al-Lom`e al-Dameshqiyyah*, Seventh Publication, Qom: Al- Alam al-Islami School [in Arabic].

Andalib Hamedani, Mohammad (2018), *The lesson outside of marriage, the subject of minor marriage*: <http://www.andalibhamedani.ir/posts/263421>

Ansari, Shaykh Mortaza (2007), *Farawd Al-Osoul*, Qom: Publications of the Community of Teachers [in Arabic].

Ardabili, Ahmad Ibn Mohammad (1982), *Majma`al-Faede & al-Borhan*, Qom: Islamic Publishing Offic [in Arabic].

Asefi, Mohammad Mahdi (Dateless), *Fiqh Ahl al-Beyt*, Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence [in Arabic].

Bahrani, Yousof ibn Ahmad (1984), *Al-Hadaeq al-Nazerah fi Ahkam al-Etrate al-Taherah*, Qom: Al-Nashr al-Islami Institute [in Arabic].

Ebadi, Shirin (1994), *History and documents of human rights in Iran*, Tehran: Roshangaran [in Persian].

Fallahi, Ahmad (2022), "prohibition of ijthad against text; Rule or formalist reading of interpretation", *Comparative studies of jurisprudence and principles of religions*, Issue. 2, pp.42-67 [in Persian].

Fanai, Abou Al-Qasem (2015), *Ethics of theology*, Tehran: Negah Moaser [in Persian].

Faraj, Rita (2015), *The woman of jurisprudence and the woman of modernity: the discourse of equality in the jurisprudential blog*, Beirut: Dar Al-Tanvir [in Arabic].

Fazel Kazemi, Javad ibn Sa`d (2008), *Maslek al-Afham*, Qom: Mortazavi [in Arabic].

Fazlollah, Sayyed Mohammad Hoseyn (1998), *Donya al-Mar`ah*, Beirut: Dar al-Melak [in Arabic].

Feyz Kashani, Mohsen (1986), *Mafatih al-Shara`e*, Qom: Ayatollah Marashi Library.

5 Abstract

- Haeri, Shahla (1991), *Al-Mote`*, Beirut: Al-Matbou`at company [in Arabic].
- Hakim, Mohammad Taqi (1997), *Al-Osoul al-Amah fi Fiqh al-Moqaren*, Qom: World Assembly of Ahl al-Bayt [in Arabic].
- Helli, Abu al-Qasem (Mohaqq Helli) (1988), *Shara`e al-Eslam fi Masael al-Halal va al-Haram*, Qom: Esmailiyan Institute [in Arabic].
- Helli, Hasan ibn Yousof (Allame Helli) (1988), *Tazkerah al-Foqaha*, Qom: Al al-Bayt Institute [in Arabic].
- Helli, Hasan ibn Yousof (Allame Helli) (1991), *Montah al-Matlab fi Tahqiq al-Mazhab*, Mashhad: Assembly al-Bohous al-Islamiah [in Arabic].
- Helli, (Fazel Meqad) Meqdad ibn Abdollah (2004), *Kanz al-Erfan fi Fiqh al-Qoran*, Qom: Mortazavi Publication [in Arabic].
- Hob Allah, Heydar (2014), *Women in contemporary Islamic thought: issues and problems*, Beirut: Arabic Publication [in Arabic].
- Hor Ameli, Mohammad ibn Hasan (1991), *Vasael al-Shi`a*, Qom: Al al-Bayt Institute [in Arabic].
- Hoseyni Firouz Abadi, Mortaza (1979), *Enayah al-Osoul fi Sharh e Kefaya al-Osoul*, Qom: Firouz Abadi Bookstore [in Arabic].
- Ibn Ashour, Mohammad Taher ibn Mohammad (1999), *Tafsir al-Tahrir & al-Tanvir*, Beirut: Arabic Publication [in Arabic].
- Ibn Babeveih (Shaykh sadouq), Abu Jafr (1983), *Man La yahzoroh al-Faqih*, Qom: Seminary Teachers' Association [in Arabic].
- Ibn Edris, Mohammad ibn Mansour (1989), *Al-Saraer al-Havi le Tahrir al-Fatavi*, Second publication, Qom: Islamic Publishing Office [in Arabic].
- Isfahani, Sayyed Abu al-Hasan (2008), *Nahayah al-Drayah*, Beirut: Dar Al al-bayt [in Arabic].
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar (1999), *Law terminology*, Sixteenth Publication, Tehran: Ganj e Danesh [in Persian].
- Jannati, Mohammad Ebrahim (1993), "The role of time and space in ijtehad", *Keyhan Andishe*, Issue. 50 [in Persian].
- Javadi Amoli, Abd Allah (2005), *Non-marital studies, marriage jurisprudence*: <http://javadi.esra.ir/archive-feghel>.
- Javadi Amoli, Abd Allah (2006), *Woman in the mirror of glory and beauty*, Qom: Esra` [in Persian].
- Kadivar, Mohsen (2009), *People's right*, Tehran: Kavir [in Persian].
- Kadivar, Mohsen (2011), *Rereading women's rights in Islam*, www.kadivar.com
- Kar, Mehr Angiz (1997), *Political rights of Iranian women*, Tehran: Roshangaran [in Persian].
- Kashef al-Qeta, Mohammad Hoseyn (2011), *Tahrir al-Majalle*, Tehran: Majma` Taqrib Mazaheb Eslami [in Arabic].

- Khaghani Esfahani, Mahdi (2016), "The Rational and Devotional Disputes into Criminal Islamic Jurisprudence: An Introduction to a Criminal Policy in Iran", *State Studies*, Issue. 8, pp. 81-115 [in Persian].
- Khabbaz, Mohammad (2009), *Sourah al-Ma`ah fi Toras al-Shi`ei*, Beirut: Al-Enteshar al-Arabi [in Arabic].
- Khoei, Sayyed Abolqasem (1997), *Al-Tanqih fi Sharh al-Orvah al-Vosqa*, Qom: Lotfi [in Arabic].
- Khoei, Sayyed Abolqasem (1996), *Mohazerat fi Osoul al-Fiqh*, Qom: Dar al-Hadi [in Arabic].
- Koleyni, Abou Jafar Mohammad ibn Yaqoub (1986), *Al-Kafi*, Fourth publication, Tehran: Dar Al-Kotob Al-Islamiyah [in Arabic].
- Makarem Shirazi, Naser (2003), *Ketab al-Nekah*, Qom: Al-Imam Ali ibn Abitaleb [in Arabic].
- Mehrizi, Mahdi (2007), *The character and rights of women in Islam*, Tehran: Scientific and cultural publications.
- Mehr Pour, Hoseyn (2000), *Discussions about women's rights*, Tehran: Ettela`at.
- Mohaqqeq Damad, Sayed Mostafa (2010), *Civil jurisprudence rules (ownership, liability)*, Tehran: Islamic Sciences Publishing Center.
- Mohaqqeq Sabzevari, Mohammad Baqer (2002), *Kefayah al-Ahkam*, Qom: Islamic publication [in Arabic].
- Mojtahed Shabestari, Mohammad (2000), *Criticism of the official reading of religion*, Tehran: Tarh e no [in Persian].
- Mosali Nejhadi, Maryam; Sayed Mohsen Sadat Kiai; Fatemeh Vajdani (2022), "Ethical reflections on the permissibility of underage marriage and its conflict with the rule of justice", *Ethical reflections*, Issue. 10, pp. 93-116 [in Persian].
- Mostafavi, Mohammad Kazem (2011), *Jurisprudence Rules 2*, Translated by Azizollah Fahimi, Tehran: Mizan [in Persian].
- Motahari, Mortaza (1988), *An overview of the basics of Islamic economics*, Second publication, Tehran: Hekmat [in Persian].
- Mozafar, Mohammad Reza (2008), *Osoul Al-Fiqh*, Qom: Ismaelilian [in Arabic].
- Mousavi Bojnourdi, Sayed Hasan (1998), *Al-Qavaed al-Feqhiyah*, Qom: Al-Hadi [in Arabic].
- Mousavi Golpayegani, Sayyed Mohammad Reza (1980), *Kitab al-Qaza*, Qom: Khayyam [in Arabic].
- Molaverdi, Shahindokht (2013), "The emerging phenomenon of the child widow", *Women's rights*, Issue. 31 [in Persian].
- Mousavi Khomeyni, Sayed Ruhollah (Imam) (2000), *Sahife Imam Khomeyni*, Tehran: Imam Khomeyni Publishing House [in Persian].
- Naeini, Mirza Mohammad Hoseyn (1997), *Favaed Al-Osoul*, Qom: Islamic publications [in Arabic].
- Naeini, Mirza Mohammad Hoseyn (1973), *Ajvad al-Taqrirat*, Qom: Matba`a al-Erfan [in Arabic].

7 Abstract

- Najafi, Mohammad Hasan (1981), *Javaher al-Kalam fi Sharh Shara'e al-Islam*, Corrected by Sayed Ebrahim Miyanji, Tehran: Al-Maktabah al-Islamiyah [in Arabic].
- Nobahar, Rahim; Mohammad Ramazani (2018), "The role of narrative typology in conflict resolution", *Hadith Studies*, Issue. 20, pp. 63-84 [in Persian].
- Popper, Karl Raimund (2010), *The Myth of the Framework (In Defense of Science and Rationality)*, Translated by Ali Paya, Tehran: Tarh no [in Persian].
- Qabel, Ahmad (2012a), *Basics of Sharia law*, Electronic version in: www.kadivar.com
- Qorban Nia, Naser (2013), *Reflection on Jurisprudence, Evolution in Law*, Tehran: Mizan [in Persian].
- Rashad, Ali Akbar (2003), *The logic of understanding religion*, Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought [in Persian].
- Rashid Reza, Mohammad (1993), *Tafsir al-Manar*, Beirut: Dar al-Ma'rifah [in Arabic].
- Ravandi, Qotb al-Din (1984), *Fiqh al-Qoran*, Qom: Ayatollah Marashi Library [in Arabic].
- Sadeqi Tehrani, Mohammad (2004), *Clear jurisprudence*, Qom: Jame'a al-Oloum al-Qoran [in Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, Mohammad ibn Ebrahim (2002), *Al-Asfar al-Arba'e*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [in Arabic].
- Sadr, Mohammad Baqer (1989), *Dorous fi Elm Al-Osoul, Al-Halqe Al-Salese*, Qom: Society of seminary teachers [in Arabic].
- Sanei, Yousof (2009), *Women's certificate in Islam*, Qom: Fiqh al-Saqalain [in Persian].
- Sanei, Yousof (2018), *An approach to women's rights*, Qom: Fiqh al-Saqalain [in Persian].
- Sanei, Yousof (2005), *Equality of blood money (men and women, Muslims and non-Muslims)*, Qom: Fiqh al-Saqalain [in Persian].
- Sanei, Yousof (2004), *equality of retribution*, Qom: Fiqh al-Saqalain [in Persian].
- Sanei, Yousof (1991), *Fiqh Al-saqalayn fi Sharh Tahrir Al-Vasile*, Qom: Imam Khomeyni Publishing House [in Arabic].
- Soroush Mahalati, Mohammad (2000), "The possibility of changing the Shari'a ruling", *Imam's privacy*, 7, Issue. 333 [in Persian].
- Shafiei, Ali; Mansour Amirzade; Mohammad Reza Kazemi (2023), "A critical reading of the traditional jurisprudence approach to women's rights (fundamentals and challenges)", *Jurisprudence and principle*, Issue. 133, pp. 123-147 [in Persian].
- Shajariyan, Mahdi (2022), "Gender justice and the discourse of change in women's jurisprudential rulings", *Strategic studies of women*, Issue. 98, pp. 111-131 [in Persian].
- Shajariyan, Mahdi (2021a), "Gender justice and the discourse of change in women's jurisprudential rulings", *Strategic studies of women*, Issue. 91, pp. 7-28 [in Persian].
- Shajariyan, Mahdi (2021b), "Rationalist ijtehad and jurisprudential issues of women", *Gender and family studies*, 9, Issue. 2, pp.11-33 [in Persian].

- Shajariyan, Mahdi (2018), "A new approach to explaining the rational necessity of following religious commands", *Reason and religion*, Issue. 15 [in Persian].
- Shajariyan, Mahdi (2016), "A Study on the Realm of Shari'at with Regard to the Common Views of Real Interests and Evils", *Theosophia Practica*, Issue. 35, pp. 85-106 [in Persian].
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1986), *Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Qoran*, Cairo: Dar al-Hadis [in Arabic].
- Tabarsi, Abou (1991), *Tafsir Javame' al-Jame'*, Qom: Qom Seminary Management Center [in Arabic].
- Tabatabai, Sayed Ali (1997), *Reyaz al-masael fi bayan al-Ahkam be Dalael*, Qom: Al al-Bayt Institute [in Arabic].
- Tabatabai (Allameh), Sayed Mohammad Hoseyn (1987), *Al-Mizan*, Qom: Allameh Tabatabai Scientific and Intellectual Foundation [in Arabic].
- Taftazani, Sa'd al-Din (2007), *Sharh al-Maqased*, Beirut: Al-Sharif al-Razi [in Arabic].
- Tarihi, Fakhr al-Din (1996), *Majma al-Bahrayn*, Researched by Ahmad Al-Hoseyni, Tehran: Al-Mortazviyah le Ehya al-Asar al-Jafariyah Institute [in Arabic].
- Tashakori, Zahra (2002), *Women in the eyes of intellectuals*, Qom: Taha [in Persian].
- Tousi (Shaykh), Abu Jafar Mohammad ibn Hasan (1986), *Tahzib Al-Ahkam fi Sharh Al-Maqnae*, Tehran: Dar Al-Kotob Al-Islamiyyah [in Arabic].
- Tousi (Shaykh), Abu Jafar Mohammad ibn Hasan (1990), *Mesbah al-Mojtahed*, Beirut: Fiqh Shi'a Institute [in Arabic].
- Tousi (Shaykh), Abu Jafar Mohammad ibn Hasan (1967), *Al-Mabsout fi Feqh al-Emamiye*, Third Publication, Tehran: Al-Mortazviyah le Ehya al-Asar al-Jafariyah Institute [in Arabic].
- Ziaefar, Saeed (2013), "Utilizing the qualities of the infallible in deducing jurisprudential rulings on women", *A new exploration in jurisprudence*, Issue. 77, pp. 104-116 [in Persian].
- Zovayb, Hemadi (2009), *Jadal al-Osoul va al-Vaqe'*, Beirut: Dar al-Madar al-Eslami [in Arabic].

بازاندیشی در مسائل فقهی زنان به مدد روش شناختی

مرضیه اسماعیلی فلاح*

طوبی شاکری گلپایگانی**

چکیده

مبانی و روش‌های مورد استفاده در رویکرد فقه سنتی، پیش آورنده پاره‌ای چالش‌های عملی، فراروی برخی ساحات مختلف این رویکرد و از جمله ساحت حقوق زنان است که در زیست انسانی معاصر پیوسته در حال زایش و تکثیر می‌باشد و چنانچه مبانی و روش‌های این رویکرد مورد بازبینی قرار نگیرد، نقش آفرینی آن با بحران روبه‌رو می‌شود؛ چراکه به تدریج با گرایش اکثریت اجتماع به دین حداقلی، برای اقامه دستورات شرعی در جامعه با دشواری‌های فزاینده‌ای مواجه خواهیم شد. در این جستار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و شیوه مطالعه کتابخانه‌ای ضمن طرح ضرورت بازاندیشی در قرائت‌های معمول دینی، به چالش‌های فراروی فقه سنتی در مواجهه با حقوق زنان پرداخته و به موارد فقهی در کشاکش گفتمان ثبات و تغییر اشاره شده و سپس رویکرد پژوهش حاضر در به کارگیری ادله و شیوه بازاندیشی نسبت به نصوص شرعی بیان شده است.

کلیدواژه‌ها: بازاندیشی، مسائل فقهی زنان، روش شناسی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

* دکتری مطالعات زنان (حقوق زن در اسلام)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
(نویسنده مسئول)، 0009-0001-2097-9901، m.esmaeli@modares.ac.ir

** استادیار گروه مطالعات زنان، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، t.shakeri@modares.ac.ir
0000-0002-6396-5251

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶

۱. مقدمه و بیان مسأله

در گذشته فقه سنتی سامان‌بخش وضع جهان اسلام و منشأ خدمات به آن بود اما امروزه به دلیل برخی جزم‌اندیشی‌های حاکم بر این رویکرد، که با موضع‌گیری منفی نسبت به خوانش‌های ناهمسو، تا مرز تلقی قرائت‌های مزبور به عنوان بدعت پیش می‌رود، شاهد پاره‌ای نابه‌سامانی‌ها و صدمات ناشی از این رهیافت در جوامع اسلامی هستیم. البته این به معنای توجه این چالش‌ها به گزاره‌های شرعی نیست، چراکه فهم دینی مقوله متفاوتی از اصل دین است و الزاماً اثبات رابطه این همانی کامل میان فهم دینی با آموزه‌های دینی ناشدنی است (شفیعی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۵-۱۲۶). دین مطروفی مقدس و ماورایی است که در ظرفی زمینی و عرفی قرار گرفته است و نبایستی قداست، مؤبد بودن و دوام مطروف را به ظرف تسری داد (فناپی، ۱۳۹۴: ۴۵۱).

باید توجه داشت که اوامر و نواهی مستنبط از ادله نقلی و غیرنقلی، ملازمه قطعی با مصالح و مفاسد حقیقی و نفس‌الامری ندارند، چراکه احتمال دارد این اوامر و نواهی مبین حکم حقیقی در لوح محفوظ نباشند، از این رو که امکان عدم صحّت نص، حذف قرائن از آن به‌وسیله راوی، مصادره به مطلوب الفاظ به‌وسیله وی، برداشت نادرست فقیه از ادله و... وجود دارد. البته منظور از مطالب پیش گفته عدم حجیت فتاوی برای مقلدین نیست، بلکه منظور عدم کاشفیت قطعی احکام استنباط شده توسط فقیه با احکام لوح محفوظ و امکان بازاندیشی در احکام استنباطی است.

مبانی فقه سنتی در برخی حوزه‌ها دارای چالش‌هایی است که حیات آن را در روزگار کنونی با بحران مواجه می‌سازد. افراط در تکیه بر نصوص آن هم به صورت گسسته و ارائه استنباطات خودبسنده از ایرادات اصلی وارد بر سنت رایج فقهی است. سنت رایج فقهی اغلب ادراکات انباشتی را به شیوه کهن تحشیه بر آرای پیشینیان تکرار می‌کند و با طرح تفسیر خویش و هویت‌بخشی تام و نهایی به آن، در پی به حاشیه راندن تفاسیر معنایی بالقوه و متعدد دیگری است که در این میان امکان طرح دارند (خاقانی اصفهانی، ۱۳۹۵: ۱۰۸-۱۰۴). از آنجایی که گفتمان غالب دینی، معمولاً خوانش‌های ناهمسو با قرائت‌های رایج را بدعت می‌خواند، اغلب فقها می‌کوشند که در فتاوی خویش از باب احتیاط و احتراز، خارج از نظرات مشهور و اجماعات فقهی، به طرح حکم و بیان مسائل نپردازند. چنین رویه‌ای برخلاف آن‌که مطابق احتیاط شمرده شده، در صورت استکشاف حکم شرعی با ادله معتبر توسط فقیه، کتمان حکم و خلاف احتیاط و در تنافی با پویایی اجتهاد و طریق صواب است

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طویی شاکری گلپایگانی) ۱۱

(شجریان، ۱۴۰۱: ۱۱۶). این در حالی است که اگرچه اجماع را در عداد ادله فقهی برشمرده‌اند، اما این امر مورد اتفاق فقها نیست و برخی هم چون صاحب شرایع منکر اعتبار آن به نحو کلی شده‌اند؛ زیرا اجماع بدو در معنای اتفاق اکثر اصحاب بر خلافت ابوبکر آشکار شد و پس از آن فقهای اهل سنت آن را به عنوان یکی از اصول فرض کردند. بهترین برهان بر بی پایه بودن آن، فقدان بنیاد عقلی، عرفی و تعبدی واقعی در این رابطه است. احادیثی هم که برای اعتبار اجماع مورد استناد قرار می‌گیرند، دلالتی بر این موضوع ندارند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۵: ۱۲). در اجماع محصل هم که اقوی از سایر انواع اجماعات است، نهایتاً نیز ظنی برای فقیه پس از بررسی فتاوی فقهای اعصار گوناگون حاصل می‌شود که البته دلیل محکمی بر حجیت چنین ظنی عرضه نشده و با این وصف، وضعیت سایر انواع اجماع نیز مشخص است (شجریان، ۱۴۰۱: ۱۲۲). شایان ذکر است که علت امتناع برخی از فقها از بیان حکم متفاوت، تنها اجماع منقولی است که در خصوص قطعیت و واقعیت آن نیز اعتماد کامل نداشته و حتی از تعبیر «الاجماع المدعی» بهره گرفته‌اند، لکن با این وجود، هیمنه همین اجماع دارای ضعف، سبب خوف از بیان فتوای خلاف آن شده است (اردبیلی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۱۰۵؛ حسینی فیروزآبادی، ۱۴۰۰: ج ۶، ۲۹۴-۲۹۳). باید توجه داشت که اجماع دلیل مستقلی در کنار کتاب و سنت نیست و اعتبار آن به جهت کاشفیت از قول معصوم است. از این رو برخی برای اعتبار آن قیودی را برشمرده‌اند و متذکر شده‌اند که امکان حصول چنین اجماع معتبری نبوده و تاکنون هم حاصل نشده است (نائینی، ۱۳۷۶: ج ۱، ۹۵).

هم چنین از دیگر ویژگی‌های مهم فقه سنتی گذشته‌گرایی، مسأله‌مداری، فردمداری و شخصیت‌گرایی است (شفیعی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۶-۱۲۵). در حالی که رویکرد انتقادی در مورد برترین نظریات نیز می‌تواند افق‌های جدیدی را فراروی تأملات عقلانی بگشاید (پوپر، ۱۳۸۹: ۲۹۲)، فقه سنتی در رویکردی با جزم‌اندیشی حداکثری، جمود نسبت به نصوص و ظواهر، یگانه‌پنداری مصادر استنباط، تلقی یگانگی میان مشهورات عرفی با دین، فروغلتیدن به بستر تقلید در اجتهاد از موانع پیش روی نواندیشی دینی محسوب می‌شود (رشاد، ۱۳۸۲: ۹۹). به این ترتیب رویکرد فقه سنتی در عصر حاضر در برخی ساحات نه توانایی وفاداری به روح شریعت را دارد و نه قادر به هماهنگی با تحولات مستمر جهان معاصر بوده و فاقد انسجام و جامعیت لازم است. بنابراین برای پیاده‌سازی بهینه آموزه‌های فقهی، نیازمند تحلیل وضعیت موجود و وضعیت مطلوب با توجه به مبانی معرفتی و روشی

و تلاش برای گذار از عقلانیت ابزاری به عقلانیت تفهیمی / مفاهمه‌ای هستیم (خاقانی اصفهانی، ۱۳۹۵: ۸۶-۸۵).

پژوهش پیش‌رو درصدد است که با رهیافتی نو به بازخوانی دستگاه معرفتی سنت رایج فقهی و شیوه استنباط احکام در این رویکرد پرداخته و در پی پاسخگویی به این سوال است که چگونه می‌توان با نگرشی جامع به کلیه ادله و موازین فقهی و غایات شریعت به خوانشی نوین درخصوص احکام مربوط به زنان دست یافت؟

۲. چالش‌های فراروی فقه سنتی در مواجهه با حقوق زنان

عدالت واقعی زمانی تحقق می‌یابد که مناسبات عادلانه بر روابط فردی و نظامات اجتماعی حاکم باشد، لکن ادراک عدالت ملازمه‌ای با محقق شدن این امر ندارد. ماهیت عدالت در بطن خویش در مرحله ثبوت گاه با مساوات و گاه با عدم مساوات همراه است لکن ادراک بیرونی عدالت، حداقل در زمانه معاصر ارتباط تنگاتنگی با برابری دارد. یک جامعه زمانی به حد ایده‌آل خود دست می‌یابد که علاوه بر حاکمیت مناسبات عادلانه در آن، مردم نیز به باور مطلوبی درخصوص ادراک عدالت رسیده باشند و گسست میان عدالت واقعی و ادراک عدالت به حداقل رسیده باشد. تحقق صرف عدالت واقعی، بدون ادراک عدالت، تفاوت‌های حقوقی موجود را ناموجه جلوه داده و جامعه هدف را به مخالفت و عناد با نابرابری‌های هرچند عادلانه سوق می‌دهد (شجریان، ۱۴۰۰: ۸؛ شجریان، ۱۴۰۱: ۱۱۲).

سنت رایج فقهی در اغلب موارد با اتکا به پاره‌ای مبانی هم‌چون توانایی محدود عقل در مقام درک و استنباط، تأکید بر حکمت مطلق پروردگار و اعتماد به شهرت و اجماع در پی استنباط احکام است و گاه از موضع کلامی با ارائه پاره‌ای توجیهاات در تلاش برای تبیین حکمت تمایزات حقوقی مردان و زنان برمی‌آید، لکن مبانی معرفتی این رویکرد قادر به مواجهه‌سازی همه تفاوت‌های موجود نبوده، مضاف بر آن که حکمت‌های ارائه شده نیز از قابلیت اقتناع کافی برخوردار نیستند و نمی‌توانند تفاوت را در بستر روابط اجتماعی و برای همه زنان و مردان توجیه کنند. به عنوان مثال حکم مشهور فقهی به نابرابری قصاص زن و خون‌بهای وی در برابر مرد با استناد به آیه ۱۷۸ سوره بقره^۱ (که البته آیه مزبور ظهور قطعی در مفاد مورد اشاره ندارد) با برجسته کردن نقش اقتصادی مرد در خانواده به عنوان حکمت این حکم، در اجتماع امروزی که بسیاری از زنان متکفل تأمین معاش هستند، چندان توجیه‌پذیر نمی‌نماید. از سوی دیگر در حالی که در آیه ۴۵ سوره مائده^۲ به برابری زن و مرد

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۱۳

در قصاص اشاره شده است، موجه‌سازی حکم مشهور فقهی در اذهان با دشواری مضاعفی روبه‌روست؛ هرچند در مقابل استناد شده که این آیه بیانگر حکمی قرآنی نیست و نقلی از تورات است و عمومیت آن با آیه ۱۷۸ سوره بقره نسخ می‌شود (طباطبائی، ۱۴۱۸، ج ۱۶: ۲۱۰-۲۰۹؛ نجفی، ۱۴۰۴: ج ۴۳، ۸۵)؛ این در حالی است که نزول آیه ۱۷۸ سوره بقره مقدم بر آیه ۴۵ سوره مائده بوده و در این صورت منحصص یا به تعبیری ناسخ بر منحصص یا منسوخ مقدم شده که رایج نمی‌باشد. مسأله دیگر آن است که آیا نقش اقتصادی زن قبل از اسلام یا براساس تورات برابر با مرد بوده است که بخواهیم بگوییم در دین یهود زن و مرد در قصاص و چه بسا دیه و خسارات جانی برابر بودند، اما در اسلام نابرابر شده‌اند؟ آیا این امر در اذهان نعوذ بالله مبین یک سیر قهقرایی در روند تکاملی ادیان الهی به حساب نمی‌آید؟ و اساساً در جایی که امکان برداشت و تلقی بدون تنافی و مغایرت وجود داشته باشد، جایی برای نسخ نمی‌ماند.

هرچند با توجه به حکمت و کمال مطلق شارع، افعال تکوینی و تشریحی وی حکیمانه و خالی از نقصان خواهند بود، لکن در صورتی که اساساً در شرعی بودن حکم شک شود، حکیمانه بودن آن نیز مورد تشکیک قرار خواهد گرفت.

با این مقدمه اشاره می‌شود که در میان آرای پاره‌ای از علمای اسلامی تصویری شبه انسانی از زن ارائه شده و در برخی تقریرات، تصویری ناموزون‌تر از این و تقلیل وی تا مرتبه شیء‌وارگی^۳ (Reification) و همسان‌نگاری با حیوانات به چشم می‌خورد (فاضل کاظمی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۱۷۹؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ج ۷، ۱۳۶؛ محقق حلی، ۱۴۰۹: ج ۱، ۱۸۶؛ محقق سبزواری، ۱۳۸۱: ج ۲، ۱۹۴).

به نظر می‌رسد پاره‌ای مبانی معرفتی و انسان‌شناختی فقها در خصوص زنان، در صدور فتاوی متمایز حقوقی برای زنان مؤثر بوده است. از جمله این مبانی، عورت‌پنداری زن در اندیشه فقهی رایج است (أصفی، بی‌تا: ج ۱۲، ۲۳۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ۵۳۵) که مبتلا به چالش‌های جدی سندی و عدم قوت استناد به شارع می‌باشد (حب الله، ۲۰۱۴: ۱۹۵). نگرش فرودستانه به کلیت انسانی زن، موجب یادکرد وی در کنار مجانین، صبیان و ضعفا شده است (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ۸۵۴؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰: ج ۲، ۳؛ علامه حلی، ۱۳۸۸: ج ۹، ۶۹). مطابق این رویکرد زنان در شمار سفها قلمداد شده که سبب هرز و هدر شدن اموال می‌شوند (راوندی، ۱۴۰۵: ج ۲، ۱۱۶). پیوند میان کمال ایمانی و عدالت با جنسیت و اسناد غلبه فسق در زنان و نتیجتاً عدم بهره‌مندی ایشان از این مقولات و حتی اندیشه رهنز قرب

الهی و ایمانی محسوب داشتن زنان گزاره‌هایی است که کم و بیش در آرای فقها به چشم می‌خورد (طوسی، ۱۳۸۷: ج ۸، ۱۰۱؛ نجفی، ۱۴۰۴: ج ۳۱، ۲۸۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۲۷: ۱۲۴؛ خباز، ۲۰۰۹: ۱۰۷). براین اساس در صورت قَلت آب و عدم کفایت آن برای مرد جنب و زن حائضی که هم‌زمان برای غسل و طهارت به آن نیاز دارند، مرد به جهت فزونی شایستگی به کمال و رستگاری در استفاده از آب تقدّم دارد (علامه حلی، ۱۳۸۸: ج ۲، ۲۲۳). به این ترتیب گاه چنین به نظر می‌رسد که فقه سنتی با رویکردی مردسالارانه و نگرشی شیء وارّه به زن، ضمن تعریف وی در ذیل و ظل اراده مردان، با نادیده انگاری کرامت انسانی زن، وی را به نازلترین مراتب سوق داده است (فرج، ۲۰۱۵: ۱۰۲). نمود این نگرش را در آرای برخی فقها در تلقی بیع و شرایبی از ازدواج و نگاه شیء وارّه به زن می‌توان مشاهده کرد؛ به عنوان نمونه اعطای حق رؤیت یک‌طرفه به مرد در خواستگاری برای جلوگیری از غبن و ضرر وی^۴ (بحرانی، ۱۴۰۵: ج ۲۳، ۴۶) هم‌چنین انحصار حق جنسی زن به هر چهار ماه یکبار، مطابق نظر مشهور فقهای امامیه که بیش از این نه زن حق مطالبه و نه مرد وظیفه اجابت درخواست زن را دارد (حب الله، ۲۰۱۴: ۳۳۵) یا لحاظ حق مطالبه و انجام عمل زناشویی برای مرد بدون در نظر گرفتن آمادگی زن و شرایط روحی و روانی وی (نراقی، ۱۴۱۵: ج ۱۶، ۷۷؛ ذویب، ۲۰۰۹: ۵۸۵)، به‌نحوی که برخی فقها در توضیح ضرب زن ناشزه اشاره دارند که چنانچه با زدن آهسته، وی دست از نشوز برداشت که هیچ و إلا تدرج إلی الأتقوی فالأقوی (عاملی جبعی، ۱۴۱۰: ج ۵، ۴۲۸). در رویکردی افراطی حتی یکی از مفسران در تفسیر «واهجروهن فی المضاجع»، مدعی است که مرد می‌تواند زن ناشزه را در خانه‌ای که می‌خواهند با ریسمان آن‌چنان که شتر را می‌بندند، ببندد و در توجیه این تفسیر اشاره دارد که عرب ریسمانی که شتر را با آن بندند، هُجَار می‌خوانند (طبری، ۱۴۰۷: ج ۴، ۴۳). به این ترتیب آیا زنان را در ازدواج بهره‌ای متصور می‌باشد (فضل الله، ۱۹۹۸: ۱/۳۳)؟ نمود تصور فرودستی زنان، با اعتقاد به علو مرتبه مردان در ساحت خَلق و خُلُق، شوون ولایت و قضاوت برای ایشان (موسوی گلپایگانی، ۱۴۰۱: ج ۱، ۴۵-۵۰)، پرداخت فاضل دیه به ورثه مرد در هنگام قصاص قاتل یک زن به دلیل گرفتن جان انسانی کامل در برابر موجودی ناقص (علم‌الهدی، ۱۳۹۱: ۲۷۰)، طلب فرزند پسر از خدا در شب زفاف کردن (عاملی جبعی، ۱۴۱۰: ج ۵، ۹۲) و... همراه است.

قرائت سنتی مرد محور از آموزه‌های دینی، هویت زن را چنان با خدمت به مرد گره می‌زند که قابلیت‌های انسانی و اجتماعی او به فراموشی سپرده می‌شود و مولود این نگرش،

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۱۵

نفی استعداد و صلاحیت عقلی قاطبه زنان^۵ و نفی کرامت انسانی ایشان در صورت عدم ازدواج یا عدم باروری^۶ است.

تصلب اندیشه و جمود بر نصوص و ظواهر، ادراک واقعیات و توجه به پیامدهای این گونه آرای فقهی را برای فقیه سنتی دشوار می‌نماید.

مسلم است با چنین پنداره‌ای پرده‌نشینی زنان موضوعیت یافته و خروج ایشان از منزل مرجوح و اشتغال به اموری چون قضاوت، مرجعیت و... جایز نخواهد بود (خویی، ۱۴۱۷: ۲۲۶). در مقابل، پیش فرض فرادستی، فزونی عقل، تدبیر نیکو، قوت بازو و... برای مردان نیز مصدر پاره‌ای فتاوی بوده است. داوری فقها در بازگشت تنقیص عقل و نقصان در کسب مراتب معنوی و ایمانی و تقرّب الهی به جنسیت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ۵۱۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۲، ۲۲۳)، بیش از نگرش فقهی فقیه به عقبه فکری و انسان‌شناسی وی برمی‌گردد.

شایان ذکر است که پیش فرض‌های مطرح شده، ادعاهایی فاقد برهان بوده و بر فرض اثبات برخی از آن‌ها در تجربه بشری، نمی‌توان به سهولت آن را مسأله‌ای تکوینی و سرشتی تلقی کرد؛ بلکه امکان دارد ناشی از فرهنگ اجتماع و شرایط زیست جامعه باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۲۵۰).

۳. موارد فقهی در کشاکش گفتمان ثبات و تغییر

تأمل و بازپژوهی روشمند، در گفتمان «تحول» در حوزه احکام فقهی مربوط به زنان که با بررسی رویکردهای «روش‌فکری و غیرفقهی» و همچنین «رویکردهای فقهی و شبه فقهی» همراه است، ضمن تأمل در رویکرد نخست که با خلدشه در اعتبار کتاب و سنت، بر تغییر احکام این حوزه اصرار می‌ورزد و بازاندیشی در رویکرد ثانی که اجمالاً ادله فقهی را معتبر می‌داند، سعی به اتخاذ رویه‌ای اعتدالی و تعقلی با لحاظ مقتضیات زمان و مکان دارد. رویکرد دوم گاه در ذیل خویش با «بازنگری در اجرا»، احکامی را در عداد تغییر می‌آورد که اجرای آن‌ها با مفاسدی همراه است و با چشم‌پوشی از اجرای احکام در این فروع، داعیه‌دار حرکت در ذیل گفتمان تحول در احکام فقهی زنان است؛ هم‌چنین رویکردهای فقهی و شبه فقهی گاه با «تحول در مرحله افتاء»، ذیل «وضع اصول نوین» و «کشف فروع تازه» پرچمدار تحول در عرصه فقهت پیرامون مسائل زنان هستند (شجریان، ۱۴۰۰ الف: ۷).

پرچمداران رویکردهای روشنفکری و غیرفقهی، ذیل گفتمان تحول در برزخ مواریث برجای مانده از مبانی سنتی معرفت‌شناختی با تجددگرایی علوم نوین، ضمن رویگردانی از سنت‌های رایج فقهی مبادرت به فهم دین نمودند که این انفکاک با عقبه دانش دینی منجر به تشویش و تذبذب در فهم آموزه‌های شریعت گردیده است. به عنوان نمونه تلقی غیرقابل توجه بودن حکم جواز نکاح صغار توسط ولی با رعایت مصلحت وی و وارد کردن هجمه به مسأله ولایت ولی و حکم مزبور (مولاوودی، ۱۳۹۲)، ناشی از بی‌توجهی به منظومه اخلاقی، معرفتی و فقهی دین در ارائه برنامه‌ای جامع جهت برون رفت از تنگنای همه یا هیچ است؛ کما این‌که برخی فقهای نواندیش بدون گسست از مواریث فقهی، با عنایت به اصول بنیادین حاکم بر منظومه احکام اسلامی، هم‌چون حاکمیت قاعده عدالت و لاضرر بر ادله نقلی (جوادی آملی، ۱۳۸۴: جلسه ۳۴؛ صانعی، ۱۳۷۰: ج ۲، ۱۴۳؛ عندلیب همدانی، ۱۳۹۷: جلسه ۲) و همین‌طور نفی مصلحت و ترتب مفسده بر نکاح صغیره، تزویج وی توسط ولی را مردود می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴: ج ۲، ۳۵).

قرائت‌های نوین دینی جز با توجه به سنت‌های پیشین و تلاش در راستای اصلاح رویکردهای ناصواب گذشته ممکن نیست. اخباری‌گری، نص‌گرایی و کم‌توجهی به ره‌آوردهای سایر علوم از مهم‌ترین موانع پیشبرد فرایند اصلاح رویکردهای جزم‌گرا (Dogmatic) گذشته محسوب می‌شوند (خاقانی اصفهانی، ۱۳۹۵).

مسئله ارتباط میان متن مقدس و نص روایات با اجتماع پسامدرن امروزی نمی‌تواند تنها بر یک تفسیر لفظی ساده مبتنی باشد بلکه بایستی به مذاق شرع و مقصود شارع از جعل احکام عنایت داشته باشد. افزون بر متون شرعی در استنباط احکام شرعی باید به مذاق شرع و مقاصد شریعت و ارتباط وثیق آن با مفاهیمی چون عدالت، مصلحت، حکمت، دأب، طریق و... توجه داشت (علیشاهی جوقی و ناصری مقدم، ۱۳۹۰). هم‌چنین فقیه به عوض معطوف کردن کوشش فکری خویش در راستای فهم ظواهر الفاظ، بایستی به شناسایی حکم عقل در مناسبات اجتماعی زمانه خویش همت گمارد (شجریان، ۱۴۰۰: ب ۱۹).

در این میان «گفتمان ثبات» با تحول‌ناپذیرپنداری احکام، بر حقانیت و عدم تغییر آن پای می‌فشرد؛ در حالی که «گفتمان تحول» بر تغییر و تحول، حداقل در احکام نابرابر، توجه و تأکید دارد.

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طویبی شاکری گلپایگانی) ۱۷

گفتمان ثبات در اندیشه اهل تشیع قدمتی دیرینه دارد و هرچند تفکر شیعی قائل به وجود حسن و قبح ذاتی در احکام الهی است، اما در عین حال عقل را از شناخت ملاکات واقعی احکام ناتوان می‌پندارد (شجریان، ۱۳۹۷: ۹۴) و به این ترتیب اهمی بر شناسایی مناط احکام ندارد (انصاری، ۱۴۳۴: ج ۱، ۶۳-۶۲). این رویه تفکر شیعی را گرفتار بلیه اخباری‌گری و سوق به پذیرش تعبّدی احکام و جمود بر خوانش‌های پیشین می‌نماید (شجریان: ۱۳۹۵: ۷۷-۸۱). ابتلای اخباری‌گری و عقل‌ستیزی، هرچند رویکرد کلی امامیه نیست، لکن رنگ باختن حریت اندیشه و عدم محوریت عدالت در فقه موجب بروز برخی مضیقه‌ها و تنگناهای کنونی فراروی ساحت فقه شده است (مطهری، ۱۴۰۹: ۲۷).

طرفداران گفتمان ثبات خود در ذیل دو رویکرد «تعبّدی» و «تعقلی» شناسایی می‌شوند. در رویکرد تعبّدی، دعوت به تعبد و تسلیم محض در مقابل احکام استنباطی به چشم می‌خورد و نه فقط علل احکام که حکمت آن‌ها نیز بیان نمی‌شود (انصاری، ۱۴۳۴: ج ۱، ۶۳-۶۲؛ اصفهانی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۳۵۲-۳۴۹؛ خوئی، ۱۴۱۷: ج ۳، ۷۰)، لکن رویکرد تعقلی، گرچه مدعی کشف علل احکام نمی‌باشد، اما به لحاظ کلامی تلاش می‌کند تا با بیان حکمت احکام موجبات پذیرش و اقتناع عمومی نسبت به احکام نابرابر را فراهم آورد (طبرسی، ۱۴۱۲: ج ۱، ۲۵۳؛ حلی، ۱۴۲۵: ج ۲، ۲۱۱).

در گفتمان تغییر، عدالت با تحول در احکام نابرابر محقق می‌شود. در ذیل این گفتمان، رویکردهای «روشنفکری و غیرفقهی»، قائل به حجیت کتاب و سنت نبوده و مراجعه به آن‌ها را، سیری قهقرایی به نظام ستمبار مردسالارانه می‌دانند و ضمن تأثر از بنیاد اندیشه‌های فمینیستی، هر تفاوتی را غیرعادلانه تلقی و عدالت را تحقق مساوات برای زن با مرد تلقی می‌کنند (کدیور، ۱۳۹۰: ۱۴؛ عبادی، ۱۳۷۳: ۶۵-۶۳). در همین راستا اجماع فقها را به جهت آن‌که تنها اتفاق نظر فقهای مرد بوده، کاشف از ادراکی مردانه دانسته و بی‌اعتبار می‌پندارند (کار، ۱۳۷۶: ۵۸). به طور خلاصه عبور از فقه در دستور کار این رویکرد است و غرض غایی آنان گذر از موارث فقهی و رجوع به معاهدات بین‌المللی و الگوگیری از تجارب جهان غرب است (تشکری، ۱۳۸۱: ۹۱).

افزون بر رویکردهای روشنفکری، رویکردهای «فقهی و شبه فقهی» نیز در ذیل گفتمان تغییر قابل شناسایی هستند که برخلاف رویکرد قبل، کتاب و سنت را به کل کنار نگذاشته و با وسعت بخشی به دامنه اعتبار عقل، نیم‌نگاهی هم به ادله مزبور دارند. در ذیل رویکردهای فقهی و شبه فقهی، دو خرده رویکرد «تغییر در اجرای حکم» و «تغییر در مقام

افتا» بازشناسی می‌شوند که معتقدان خرده رویکرد نخست، در عین اعتقاد به عدم امکان بازخوانی تازه از احکام در مقام استنباط، قائل به لزوم تغییر و بازنگری در مقام اجرا هستند. نمونه عملی این بازنگری در مقام اجرا، پرداخت مابه‌التفاوت دیه زن با مرد از صندوق تأمین خسارات بدنی به موجب تبصره ماده ۵۵۱ قانون مجازات اسلامی است.^۷

در این فروض به دلیل عارض شدن عناوین ثانویه هم‌چون ضرورت، لاضرر، حفظ نظام، قاعده اهم و مهم و... در مقام اجرا احکام اولیه تغییر می‌یابند. به این ترتیب در صورتی که اجرای حکم اولیه ظالمانه به حساب آید، فقیه در مقام اجرا، حکم ثانوی را جایگزین حکم اولیه می‌کند؛ هم‌چون ناعادلانه محسوب شدن حکم تصیف دیه زن، به دلیل عدم اجرا یا اجرای ناکامل احکامی چون مهریه، نفقه، ضمان عاقله و... (علی‌اکبریان، ۱۳۹۵: ۳۵-۳۴).

لکن باورمندان خرده رویکرد «تغییر در افتا»، با تأملات تازه در ادله و بازبینی در فرایند اجتهاد، به بازاندیشی در احکام و استنباطات جدید دست می‌یابند. در این مسیر گاه ضمن «تعهد به قواعد متداول اصولی»، بازاندیشی در ادله، با عنایت به مواردی هم‌چون امکان خطای فقهای گذشته، تأثر آنان از مقتضیات زمانه خویش، خودبسندگی پنداری فقه سنتی، عدم دغدغه نسبت به حقوق زنان، فرادستی ارتكازی مردان در نگرش اجتماعی فقهای پیشین و... محقق می‌شود (پوراسماعیلی و صادقی، ۱۳۹۳: ۶۶-۶۳) و گاه در این مسیر صورت‌بندی تحول در احکام با استمداد از «وضع اصول تازه» تحقق می‌یابد؛ در همین راستا برخی معتقدند که حرکت در چارچوب فقه سنتی و پادرایم‌های سنن رایج فقهی، تنها در ساختارهای محدودی هم‌چون شروط ضمن عقد و احکام ثانویه، قادر به اصلاحات بوده (کدیور، ۱۳۸۷: ۲۹۰) و از انجام تحولات بنیادین ناتوان بوده و بر کشف و به‌کارگیری اصول جدید اصرار می‌ورزند.

مسائل زنان ذیل گفتمان ثبات اغلب بدون پاسخ و هم‌چنان به صورت «مسأله» و بلکه «معضل» حل نشده باقی خواهند ماند. استدلال‌های بعضاً ارائه شده به عنوان «حکمت» احکام نیز، پاسخ قانع‌کننده در راستای توجیه تمایزات به دست نمی‌دهد و با ساده‌انگاری و غفلت از وجوه گوناگون مسائل، با ارائه پاسخ‌هایی غیرمکفی نگرشی بسیط به شبهات گسترده مطرح شده دارد.

رویکردهای روشنفکری و غیرفقهی نیز با چشم‌پوشی از تمایزات تکوینی دو جنس و تأکید ناصواب بر مساوات در کلیه حقوق و تکالیف، موجب ستم می‌شوند. هم‌چنین این

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۱۹

رویکرد به دلیل بی‌اعتنایی به موارث گذشته و پافشاری بر عبور از فقه به مغالطه می‌انجامد (شجریان، ۱۴۰۰ الف: ۲۱).

نواندیشی دینی متعهد، ضمن پذیرش احتمال تعدد ادراک و تلقی از متون دینی، به ثبوت جوهره دین معتقد است؛ بنابراین همواره احتمال فهم جدید و برداشت‌های تازه از متن وحی و اصلاح و بازبینی ادراکات پیشین وجود دارد.

۴. روشن‌شناسی بازاندیشی در احکام شرعی

اصول فقه، علم روشمند و ساختارمند کردن تفسیر و استنباط حکم از منابع آن است. پیامدهای نوع نگرش فقهی و مبانی و روش‌های مورد استفاده فقها، خود را در ظرفیت ادراکات متکثر و خروجی متفاوت فهم‌کنندگان دانش فقه می‌نمایاند.

اگر خواستار نظام‌سازی در فقه برای تأثیرگذاری بر وجوه مختلف زندگی فردی و اجتماعی هستیم، باید دانش فقه را از تحلیل‌های خطی و تک وجهی رها کرده و علاوه بر صدور یکی از احکام پنجگانه در موضوعات، نظامی بر اساس راهبردهای کلان دانش فقه با عنایت به دستاوردهای سایر علوم ترسیم نماییم؛ در چنین صورتی جریان صدور فتاوی نیز کارایی و روزآمدی بیش‌تری خواهد داشت.

با این توضیحات به اختصار به برخی روش‌های بازاندیشی در احکام شرعی پرداخته می‌شود:

۱.۴ تقدّم نصوص قرآنی بر نصوص روایی

صورت‌بندی «تقدّم نصوص قرآنی بر نصوص روایی» از مجرای «تقدّم قطعی الصدور بر ظنی الصدور» در موارد تباین از مجاری تحول در احکام فقهی می‌تواند باشد (نائینی، ۱۳۵۲: ج ۱، ۵۰۵؛ مهریزی، ۱۳۸۶: ۲۶۱-۲۵۹). در رویکرد رایج فقهی، سنت هرچند غیرقطعی در کنار کتاب معتبر بوده و به تفسیر دامنه عموم و اطلاق آن مبادرت می‌ورزد، درحالی‌که پاره‌ای احکام نابرابر به چگونگی تفسیر روایات از عموم و اطلاق آیات بازگشت دارد. به‌گونه‌ای که با تمسک انحصاری به ظواهر آیات و حداقل دست کشیدن از سنن ظنی می‌توان به احکام متفاوتی دست یافت (شجریان، ۱۴۰۰ ب: ۱۹). سنت به دلایلی چون مشکلات سندی، وجود تعارض و تضاد، احتمال تقیّه، تقطیع و جعل، عدم تواتر و نقل به معنا توان مقابله با ظاهر و متن قرآن را ندارد و بر آن تقدّم نمی‌یابد (صادقی تهرانی، ۱۳۸۳:

۱۹-۲۳). به این ترتیب اگر اطلاق یا عموم اخبار یا متن روایتی ظنی الصدور عادلانه نباشد، به دلیل تقدم قرآن بر خبر و امر روایت مبنی بر کنار گذاشتن اخبار معارض^۸، ظهور آن روایات منافی عدالت عرفی، از سوی فقیه تأویل یا طرح می‌شود (صانعی، ۱۳۹۷: ۱۶۷-۱۶۶). به این ترتیب برخی با تمسک به این قاعده به برابری در پاره‌ای احکام از جمله برابری در قصاص زن و مرد دست یافته و اناطه اجرای قصاص در خصوص مرد قاتل به پرداخت نصف دیه او به اولیای دم را در مخالفت صریح با قرآن^۹ دانسته‌اند (صانعی، ۱۳۸۳: ۴۳؛ مهرپور، ۱۳۷۹: ۲۴۹-۲۴۸).

۲.۴ استظهار علت حکم

اغلب فقهای امامیه دستیابی به «ملاکات راستین» احکام قطعی شرعی را که همان «علت» و «حکمت» حکم می‌باشد، غیرممکن می‌دانند. به این ترتیب علل و حکمت احکام در فرایند اجتهاد و استنباط احکام شرعی نقشی ایفا نمی‌کنند. به عبارتی سنت رایج فقهی معتقد است که فقیه بایستی در پی دلیل حکم باشد و نه علت آن دلیل^{۱۰} (مهرپور، ۱۳۷۹: ۳۰۳). از این رو بر تعبّد و تسلیم در برابر احکام شرع تأکید می‌شود و حتی تلاش برای ارائه حکمت احکام امری مردود و نوعی استحسان بر پایه ذائقه شخصی تلقی می‌شود (قربان‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۶۴). باید توجه داشت که «علت حکم» همان «مناط واقعی حکم» است که حکم دائر مدار آن است اما «حکمت» تنها دربردارنده برخی مصالح یا مفاسد یک حکم است و حکم قائم به آن نیست (شجریان، ۱۴۰۱: ۱۱۷).

برخی از علت‌های طرح شده پیرامون فتاویٰ حاوی تفاوت‌های حقوقی، در منابع دینی مورد اشاره واقع شده‌اند، اما گفتمان ثبات از این موارد، «حکمت» درمی‌یابد و از تلقی آن‌ها به عنوان «علت» و دائر مدار بودن حکم به آن‌ها، احتراز می‌کند. درحالی‌که لزوماً نمی‌توان قائل به انسداد طرق «استظهار علت» از آن عبارات بود؛ چراکه در استظهار علت، ظهور عقلی کافی است (مظفر، ۱۴۳۰: ج ۲، ۲۰۱؛ حلی، ۱۴۲۵: ج ۲، ۲۰۱). به این ترتیب می‌توان با اتکا به استظهار علت، حکم را منحصر به موارد وجود آن کرد.

«استظهار علت حکم» که بر بنیاد قیاس منصوص العله استوار است، از مواردی است که می‌تواند موجب توسیع یا تحدید دامنه احکام و در نتیجه تحول در احکام شود (مظفر، ۱۴۳۰: ج ۲، ۲۰۱-۲۰۰) که البته در فقه سنتی نیز رایج بوده است. به عنوان مثال از آیه ۲۸۲ سوره بقره^{۱۱} علت عدم نفوذ شهادت زنان، به عدم حضور اجتماعی و عدم دقت در مسائل

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۲۱

اقتصادی استظهار شده و زنان امروزی به دلیل حضور اجتماعی و اهتمام به محاسبات اقتصادی، خارج از شمول حکم تلقی شده‌اند (صانعی، ۱۳۸۸: ۵۹-۵۷). هم‌چنین ملاک بلوغ بر پایه روایتی از امام صادق علیه السلام، رؤیت خون حیض است^{۱۲} و بر همین مبنا نیکی و بدی دختر در ۹ سالگی به دلیل حائض شدن ثبت می‌شود. از همین رو برخی با استظهار قاعدگی به‌عنوان علت حکم از روایت و عدم موضوعیت سن، سن بلوغ دختر را بر پایه ملاک مزبور متغیر می‌پندارند (مهریزی، ۱۳۸۶: ۴۱۶).

۳.۴ تقدّم حکم خرد جمعی بر ظنون روایی

جایگاه عقل در عرصه معارف انسانی بسیار والا و ارزشمند است و هیچ محکی برای سنجش آن غیر از خودش وجود ندارد. منابع دیگر مثل نقل و شهود با اتکا به عقل تنظیم می‌شوند لکن سامان عقل در منظومه معرفتی بشریت متکی به منبع دیگری نیست و حتی در برخی روایات در عرض پیامبران الهی، حجت باطنی بشر محسوب شده‌اند^{۱۳}.

زمینه سازی برای بهره‌گیری از عقل محتوایی در فقه از طریق اثبات «حجیت عقل ظنی» است، هم‌چنان که نقل ظنی در فقه جایگاه قابل توجه و ارزنده‌ای دارد؛ زیرا احتمال اشتباه یا ظنی بودن، موجبی برای عدم حجیت محسوب نمی‌شود. بر همین اساس قسمت گسترده‌ای از فقه برمبنای اخبار واحد شکل گرفته و در منازعات اصولیون با اخباریون به عدم ملازمه بین احتمال خطای عقل و رد حجیت آن اشاره شده است (انصاری، ۱۴۳۴: ج ۱، ۱۵).

در این میان برخی از «حجیت ذاتی عقل» سخن به میان می‌آورند و در صورت مخالفت خرد جمعی با ادله نقلی ظنی الصدور، منکر صدور آن ادله شده و در موقع تعارض با ظواهر، با ظاهر مقابله می‌کنند (قابل، ۱۳۹۱: ۲۳۷).

عقل جمعی و حکم خرد عرفی ممکن است ما را به حکمی ظنی رهنمون سازند، اما این امر مانع حجیت و اعتبار عقل ظنی نیست. به این ترتیب در مقام تعارض عقل و نقل، با توجه به این که ظنون عقلی نوعاً اقوی از ظنون نقلی هستند، بر ظنون روایی تقدم می‌یابند (فناپی، ۱۳۹۴: ۶۳-۶۱). ظن عقلی یا تجربی مبنی بر مغایرت برخی نصوص دینی با خرد، قرینه‌ای حاکی از مجعول بودن آن روایت یا متفاوت بودن مراد جدی شارع و یا معتبر نبودن عموم و اطلاق آن خبر است (فناپی، ۱۳۹۴: ۲۴۸).

در این میان برخی با تفکیک میان مفهوم «ظنون غالب نوعی» با «ظنون عقلی»، حجیت ظن غالب نوعی را برخاسته از سیره و ارتکاز عقلا که ریشه در حجیت خبر واحد دارد، می‌دانند. البته مقصود از اعتبار بنای عقلا، بنای ایشان بما هم عقلاست. بنابراین به نظر می‌رسد اگر منظور از عقل و خرد را هم، خرد نوعی و ارتکاز و سیره عقلا بدانیم، تفاوت محسوسی بین این دو مفهوم نباشد؛ چراکه از دیدگاه اصولی، اساساً ظنون شخصی مبتنی بر امیال، احساسات، تمنیات، شهوات و... اعتباری ندارد (حکیم، ۱۴۱۸: ۲۸۶). به این ترتیب در صورت تقابل میان ادراک خرد جمعی با روایات ظنی در خصوص برابری دیه، فهم عرفی مقدم می‌شود؛ چراکه روایات در این خصوص، از نظر سندی و دلالتی مخدوش هستند (صانعی، ۱۳۹۷: ۶۳۳-۶۰۹).

با این توضیحات به نظر می‌رسد استمداد از رویکرد تعاملی - انضمامی می‌تواند به رفع تنش بین افراط در عقل‌گرایی و نص‌گرایی معاضدت نماید (خاقانی اصفهانی، ۱۳۹۵: ۹۸).

۴.۴ تغییر و تحول موضوع

هم‌چنین «تصرف در موضوعات احکام» با توقف حکم شرعی بر بقای موضوع و منتفی شدن حکم شرعی در صورت منتفی شدن موضوع محقق می‌شود (کاشف الغطاء، ۱۳۹۰: ۳۴). «تحول موضوع» موجب تحول حکم می‌شود؛ بنابراین در صورت تغییر موضوع احکام و مناط واقعی آن، حکم نیز دگرگون می‌شود؛ به این ترتیب تحول موضوع منجر به تحول حکم می‌شود. لذا اگر در مقام اجرای یکی از احکام شریعت، از نظر عقلا مفاسد قابل توجهی وجود داشته باشد، حکم مزبور عوض می‌شود. هرچند تغییر ملاکات احکام در امور تعبدی منتفی بوده اما در اجتماعیات تغییر مناط و دگرگونی مفاسد و مصالح استبعادی ندارد. به همین دلیل برخی فقها حکم جواز نکاح نابالغ توسط ولی را، در این زمانه به دلیل فقدان مصلحت و ترتب مفاسد بر آن مردود می‌دانند (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۴: ج ۲، ۳۵).

هم‌چنان که عده‌ای معتقدند حرمت خروج زوجه از منزل بدون اذن شوهر، به موضوع خروج بی برگشت مربوط است و قدر متیقن از روایات صادره در خصوص ممنوعیت خروج بدون اذن، به این نوع خروج بازگشت دارد و منصرف از سایر موارد است. بنابراین با توجه به این‌که خروج نوعی زنان در زندگی اجتماعی کنونی، از قبیل خروج برای انجام مشاغل، تحصیل، رفع حوائج شخصی و... از حکم مزبور، خروج موضوعی دارد، نمی‌توان آن‌ها را مشمول حکم حرمت دانست (علیدوست و عشایری، ۱۳۹۰: ۵۶).

۵.۴ مقتضیات زمان و مکان

«زمان و مکان» دو مؤلفه تأثیرگذار در اجتهاد هستند. طرح مسأله زمان و مکان جان تازه ای به کالبد فقه می‌بخشد و از موجبات پویایی آن محسوب می‌شود که آثار و ابعاد آن هنوز ناشناخته است. در واقع قاعده تحول اجتهاد بنا به مقتضیات زمان و مکان «باب یفتح منه ألف باب» است که هزاران دریچه از آن طریق گشوده می‌شود (جناتی، ۱۳۷۲). به این ترتیب مسأله‌ای که در گذشته حکمی داشته، در شرایط متکثر نظامی دیگر، همان مسأله حکم تازه‌ای می‌یابد (موسوی خمینی، ۱۳۷۹: ۲۸۹). عدم انعطاف و اهتمام فقیه به مقتضیات عصر خویش و نبود استنباط‌های تازه، موجب ارتجاع و پشت کردن به دستاوردهای تمدن نوین خواهد شد (موسوی خمینی، ۱۳۷۹: ۱۵۰-۱۵۱).

۶.۴ احکام متغیر

هم‌چنین توجه به «احکام متغیر» نیز از مجاری تغییر و تحول در احکام محسوب می‌شود. عنایت افزون‌تر به بنای عقلا در عصر حاضر، زمینه را برای تحول در «احکام امضایی» که در واقع تأیید شارع نسبت به «بنای عقلایی» آن زمان بوده است، فراهم می‌آورد. در این راستا تأسیسی نبودن حکم یک موضوع و جنبه صرف امضایی آن در عصر تنزیل هم‌چون مسأله تصنیف دیه یا جواز برده‌داری و امکان بهره‌وری جنسی از کنیز و نگرش ابزاری به بردگان مملوک، امکان تغییر و رویگردانی از آن، براساس «بنای عقلا» را محتمل می‌سازد (سروش محلاتی، ۱۳۷۹: ۲۲-۲۵). به این ترتیب حکم آیات و روایات مبین تمایز و تفاوت حقوقی زن و مرد ابدی قلمداد نشده؛ چراکه بیانگر تأیید و امضای شارع نسبت به سیره و مبانی وضعی عقلا در عصر تنزیل بوده و در صورتی که بنای عقلا در طول زمان بر عادلانه نبودن آن با توجه به مقتضیات زمانه حکم دهد، به دلیل اقوی بودن نوعی ظنون عقلی بر ظنون نقلی، حکم عقل بر نقل تقدم می‌یابد (فنائی، ۱۳۹۴: ۶۱-۶۳). منظومه احکام الهی بر مدار عدالت استوار است و عدالت نیز خاستگاهی قرآنی دارد^{۱۴} و قادر به تعدیل بسیاری از احکام فقهی موجود است. هم‌چنین عدالت نیز هم‌چون سایر امور، محمول بر مفهوم عرفی خویش است. بدین گونه در مواجهه ادراک ظنی عرفی بر دلالت ظنی نقلی، ادراک عرفی تقدم می‌یابد (صانعی، ۱۳۸۴: ۶۲-۶۴). حتی در صورت تقابل عدل عرفی با متون، امکان تحدید آن نصوص به برهه‌ای از زمان و عصر تنزیل وجود دارد (صانعی، ۱۳۹۷: ۱۶۷). به این ترتیب احکامی که از سه شاخصه عقلانی بودن، علو مرتبه نسبت به گفتمان‌های رقیب

و عادلانه بودن برخوردار نباشند، اعتبار خود را در طول زمان از دست خواهند داد (کدیور، ۱۳۸۷: ۲۹۰-۲۹۲).

۷.۴ توجه به گونه‌های مختلف خطاب‌های روایی

از سوی دیگر استناد به «شؤون گوناگون معصوم» می‌تواند زمینه‌ساز استنباطات متفاوت فقهی را فراهم سازد. بر این مبنا پاره‌ای روایات اساساً صبغه فقهی ندارند و نایستی در فتاوی مورد استناد قرار گیرند. خطابات معصوم گونه‌های مختلفی هم‌چون ابلاغی، تفسیری، قضایی، تفریعی، ارشادی، حکومتی، بیانی، جبلی، فطری و... دارند و اگر روایتی در مقام ابلاغ و تفسیر صادر شود، دارای حجیت است. «گونه‌شناسی خطاب‌های معصوم» می‌تواند در بازشناسی احکام متغیر از ثابت نیز، یاری‌رسان باشد. گاه امتزاج و عدم تفکیک میان شؤون گوناگون معصوم، موجب ادراکات معارض از نصوص روایی، ثابت تلقی کردن احکام عصری و زمانمند و توسیع و تعمیم حکم خطاب‌های ناظر به اشخاص و احوال خاص یا «قضیه فی واقعه» به همه موارد می‌شود که توجه به گونه‌های خطابات روایی راه را بر بسیاری از سوءتفاهم‌ها و برداشت‌های ناصواب از متون دینی می‌بندد (نوبهار و رضائی، ۱۳۹۷ الف: ۸۲-۶۳). به عنوان نمونه می‌توان به روایت عبدالله بن سنان که ناظر به کسب اجازه زنی از پیامبر برای عیادت از پدر بیمارش در غیاب همسر مسافرش و منع ایشان حتی پس از درگذشت پدر اشاره داشت که یکی از مستندات اصلی برای استنباط حکم لزوم استیذان مطلق زوجه از زوج و منع خروج زوجه از منزل بدون اذن زوج می‌باشد؛ ولو این‌که با حق استمتاع شوهر منافاتی نداشته باشد، درحالی‌که موضوع روایت مزبور، قضیه شخصی و ناظر به وجود پیمان میان زوجه با زوج در عدم خروج از منزل تا بازگشت وی است^{۱۵}. به این ترتیب از امر پیامبر نسبت به شخصی در ماجرای خاص نمی‌توان حکمی کلی و فراگیر استخراج کرد (نجفی، ۱۴۰۴: ج ۳۳، ۱۸۰).

باید توجه داشت که در مسائل اجتماعی و خانوادگی، شناسایی شأن ابلاغ و تفسیر، نیازمند قرینه یقینی بوده و اصل اولیه محسوب نمی‌شود (ضیایی فر، ۱۳۹۲: ۱۱۴).

۸.۴ ابتدای احکام بر عدالت و مصلحت

هرچند امامیه معتقد به ادراک حسن و قبح ذاتی امور بوده (اصفهانی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۳۵۲) و هم‌چون اخباریان قائل به عجز عقل از ادراک حسن و قبح ذاتی نیست و مانند اشاعره منکر

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۲۵

حسن و قبح ذاتی امور و تعطیلی ادراک عقلی از فهم نیکی و بدی نیست (تفتازانی، ۱۴۲۸: ج ۴، ۲۸۲)، لکن گستره فهم عقل را در این خصوص محدود پنداشته و در عمل نمودی از فعالیت مجدانه عقلی دیده نمی‌شود (شجریان، ۱۴۰۱: ۱۱۴).

چنانچه در مقام اجرای یکی از احکام شریعت، بر مبنای مقتضیات زمانی و جغرافیایی و از نظر عقلا مفساد قابل توجهی وجود داشته باشد، حکم مزبور تبدل می‌یابد. بر همین مبنا برخی فقها با توجه به سوءاستفاده از حکم جواز تعدد زوجات، ورود حکومت در راستای تحدید چنین ازدواج‌هایی را بر مبنای مصالح عمومی پیشنهاد داده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۴، ۱۹۰-۱۹۴؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴: ج ۴، ۳۴۹-۳۵۰). مصلحت در برابر مفسده و در مفهوم خیر تعبیر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۲، ۵۱۷؛ طریحی، ۱۴۱۶: ج ۲، ۳۸۹). بر اساس فقه امامیه، احکام شارع مبتنی بر مصالحی راستین بوده و لغو و بی حکمت نیستند (نائینی، ۱۳۵۲: ج ۲، ۳۶-۳۷). به این ترتیب چنانچه اجرای یک حکم اولیه شرعی از سوی عرف متشرعین عادلانه نباشد، به عقیده برخی حکم ثانوی به میان می‌آید. به عنوان مثال تا زمانی که احکامی هم‌چون پرداخت نفقه، مهریه، جهاد و ضمان عاقله در دیه در جامعه اجرایی نشده است، نصف بودن دیه زن عادلانه تلقی نمی‌شود. بر این مبنا تا عملیاتی شدن آن دسته از قوانین معطل مانده، حکم ثانوی برابری دیه زن و مرد بر پایه اجرای عدالت پیاده می‌گردد (علی اکبریان، ۱۳۹۵: ۳۴-۳۵)؛ چراکه وظیفه حاکم شرع در یک جامعه اسلامی از سویی عمل به احکام شرعی و از سوی دیگر عمل به عدالت است. عدالت نیز مفهومی عصری است و بازشناسی آن در هر زمان به خود افراد سپرده شده است (مجتهد شبستری، ۱۳۷۹: ۵۱۰).

البته درست‌تر آن است که احکام صادره بر مبنای عدالت یا مصلحت را حکم اولیه با موضوعی تازه تلقی کرد. احکام شرع مبتنی بر مصالح و مفساد واقعی هستند و در صورت تغییر موضوعات احکام و ملاکات راستین آن احکام، حکم نیز عوض می‌شود. شایان ذکر است که اگرچه تغییر مناط اغلب احکام تعبدی متفی بوده اما در اجتماعات تغییر ملاکات و تبدیل مفساد و مصالح دور از انتظار نیست و با تغییر مناط، حکم نیز تغییر می‌یابد (شجریان: ۱۴۰۰: ب: ۲۹).

عدم استفاده از مصلحت در هنگام صدور فتاوا از سوی فقها به دو دلیل عمده است: عدم اعتبار عقل در زمره ادله احکام در اندیشه فقهی رایج و دیگری نیاز به رجوع به کارشناسان متبحر مربوطه جهت کشف مصالح در حوزه‌های مختلف که سنت رایج فتوایی به این

فرایند توجه چندانی ندارد و به شکل فردی صورت‌بندی می‌شود. باید توجه داشت که هر چه رویکردهای فقهی عنایت بیش‌تری نسبت به دستاوردهای سایر علوم داشته باشد، در نتیجه بر واقع‌گرایی احکام و مقبولیت آن‌ها نیز افزوده خواهد شد.

۹.۴ مقاصد الشریعه

رویکرد مقاصدی ناظر به غایات شریعت و مصالح و مفاسدی است که احکام بر آن مبتنی می‌باشد و نگاهی منظومه‌وار به احکام شریعت دارد. بنابراین مقاصد الشریعه، مصالحی هستند که محقق شدن آن‌ها در هنگام وضع احکام، مدنظر شارع بوده است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۵). به این ترتیب دکنترین مقاصدی بر پایه استواری احکام بر علل واضح حکم می‌باشد. قاعده «الحکم یدور مع العله وجودا و عدما» به دنبال شناسایی علل احکام و رویکردی غیر ظاهرگرا در تفسیر است و از این رو در خدمت غایات و مقاصد الشریعه است (فلاحی، ۱۴۰۱: ۶۳).

احکام صادره مرتبط با یک موضوع بایستی با غایت و مقصود آن امر، هماهنگ باشد و مفسر بایستی متن را در سایه ارزش‌های بنیادینی که اثنای احکام یا قواعد بر آن است، تفسیر کند. به این ترتیب رویکرد مقاصدی مفسر را از اسارت نص لغوی رها می‌سازد تا با لحاظ مصالح و مقاصد، به افق‌های تازه‌ای فراروی خرد و اجتهاد دست یابد. به این ترتیب حکم به جواز تمتع از زوجه صغیره، به دلیل تبیین با غرض شارع از مؤانست و سکون در ازدواج و هم‌چنین دلایل دیگری چون مخالفت با معاشرت به معروف، عدالت و مصلحت، قباحت عقلی استمتاع از صغیره پذیرفته نمی‌نماید.

۱۰.۴ حدود عناوین ثانویه

مطابق قواعد ثانوی هم‌چون اضطرار^{۱۶}، لاضرر^{۱۷}، لاجرح^{۱۸} و... که خاستگاهی قرآنی دارند، هنگامی که انجام حکم اولیه، مستلزم مفسده، ضرر یا مشقت و دشواری زیاد و غیرقابل تحمل باشد، آن تکلیف ساقط می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۹: ۳۷۱). مشهورترین عناوین ثانویه اضطرار، لاضرر و لاجرح بوده که مبتنی بر لطف و امتنان پروردگار نسبت به بندگان هستند؛ چرا که خداوند هرگز مشقت و تنگنا بر بندگان روا نداشته، بلکه گشایش و آسانی آنان را می‌خواهد^{۱۹}. این قواعد بر سایر قواعد و ادله برتری داشته و منجر به نفی لزوم از

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۲۷

احکام وضعی یا نفی احکام الزامی در احکام تکلیفی می‌شوند و هنگام تعارض با سایر قواعد، مطابق آن‌ها عمل خواهد شد (مصطفوی، ۱۳۹۰: ۵۹).

به این ترتیب براساس اعتقاد امامیه به استواری همه احکام بر مصالح و مفاسد نفس الامری، مفسده و ضرر مترتب بر امری، موجب جعل حکم حرمت برای آن می‌شود و همین‌طور احکام اولیه‌ای که موجب ضرر باشند، با عارض شدن عناوین ثانویه رفع می‌شوند (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹: ج ۱، ۲۶۳). این قواعد بر دیگر قواعد حاکم هستند یا به اصطلاح حکومت دارند (مطهری، ۱۴۰۹: ۱۵-۱۴)؛ یعنی دلیل حاکم، موضوع مورد حکم را به نحو تنزیلی و نه حقیقتاً رفع می‌کند (صدر، ۱۴۱۰: ج ۲، ۵۴۹). به این ترتیب می‌توان به موجب این قواعد، ادله فقهی را مورد بازاندیشی و تخصیص قرار داد. بنابراین تحدید گستره احکام عام و مطلق توسط این قواعد یا از طریق حکومت این عناوین بر سایر احکام یا مقید شدن اصلاقی و عموم ادله بر اساس قواعد مزبور است (مصلی نژاد و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۹).

۵. نتیجه‌گیری

باید توجه داشت که تحول در برخی فروع و انجام اصلاحات در تک مسأله‌های پیش آمده، تأمین کننده پایش ساحت سنت فقهی رایج از ممنوعیت‌های برساخته ذهنی مستنبطان و مجتهدان نبوده و قادر به ظرفیت سازی جهت استیفای حقوق تضییع شده دیرپای زنان نیست و نیازمند بازاندیشی در مبانی و پیش فرض‌های سازمان معرفتی رویکرد فقه سنتی است. هرچند ترمیم‌های موضعی در برخی انگاره‌های فقهی، تا حدودی موجب پایش ساحت پاره‌ای فروع چالشی است، اما تجدید در این ساختار محتاج تأملات بنیادین در برخی مبانی غیرقابل توجیه است. بنابراین عنایت بیش‌تر به مقاصد الشریعه، مقتضیات زمانی و مکانی، احکام متغیر و... می‌تواند در ارائه قرائتی جدید از نظام معرفتی دین راهگشا باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كَتَبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحَرْبُ بِالْحَرْبِ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اغْتَدَى بِعَدُوِّكَ فَاعْلَمْ أَنَّهُ عَذَابُ أَلِيمٍ»

۲. «وَ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ»

۳. «...و بذلك تتحول المرأة من شخص الى شئ و...» (حائری، ۱۹۹۶: ۱۰۸)

۴. «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الرَّجُلِ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ أَيْنَظُرُ إِلَيْهَا قَالَ نَعَمْ إِنَّمَا يَشْتَرِيهَا بِأَعْلَى الثَّمَنِ» (كلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ۳۶۵؛ حرعاملی، ۱۴۱۲: ج ۲۰، ۸۷) بر مبنای روایت مزبور شوهر بالاترین ثمن یعنی مهریه را در عوض خریداری و تصاحب مثنی یعنی زن می‌پردازد! البته این روایت از گونه خطابات بیانی بوده و مقصود از آن، تقلیل ازدواج به بردگی و خرید در مفهوم قانونی و شرعی نیست.

۵. «مَعَاشِرَ النَّاسِ إِنَّ النِّسَاءَ نَوَاقِصُ الْإِيمَانِ نَوَاقِصُ الْخُطُوطِ نَوَاقِصُ الْعُقُولِ» (سیدرضی، ۱۳۹۶: خطبه ۸۰)

۶. «إِنَّ الْأُبْكَارَ بِمَنْزِلَةِ الثَّمَرِ عَلَى الشَّجَرِ إِذَا أُذْرِكَ ثَمَرُهُ فَلَمْ يُجَنَّبْ أَفْسَدَتْهُ الشَّمْسُ وَ نَفَثَتْهُ الرِّيحُ» (كلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ۳۳۷) «...وَ كَحَصِيرٍ فِي نَاحِيَةِ الْبَيْتِ نَحِيرٌ مِنْ إِمْرَأَةٍ لَا تَلِدُ...» (حرعاملی، ۱۴۱۲: ج ۲۰، ۲۵۰) باید توجه داشت که این روایات نیز از گونه خطابات بیانی بوده و بیان‌کننده تشبیه و استعاره هستند و هم‌چنان که «التشبيه مقرب من وجه و مبعده من وجه» از یک جهت می‌توانند مقرب و از جهتی دیگر مبعده باشند و در کلام استعاری و تشبیه بایستی به وجه شبه عنایت داشت. در هر حال مجاز و استعاره نمی‌تواند مبنای استنتاج احکام قرار گیرد و روایات مزبور نباید موهم وهن جایگاه زن در اذهان باشد.

۷. «تبصره ماده ۵۵۱ قانون مجازات اسلامی: در کلیه جنایاتی که مجنی علیه مرد نیست، معادل تفاوت دیه تا سقف دیه مرد از صندوق تأمین خسارت‌های بدنی پرداخت می‌شود».

۸. «إِذَا جَاءَكُمْ مِنْهَا حَدِيثٌ فَأَعْرِضُوهُ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ فَمَا وَافَقَ كِتَابَ اللَّهِ فَخُذُوهُ وَ مَا خَالَفَهُ فَاطْرَحُوهُ أَوْ رُدُّوهُ عَلَيْنَا» (طوسی، ۱۴۰۷: ج ۷، ۲۷۵؛ كلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۶۹؛ حرعاملی، ۱۴۱۲: ج ۲۰، ۴۶۳)

۹. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ رَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (بقره، ۱۷۸)؛ وَ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (مانده، ۴۵)

۱۰. منظور از علت همان مصلحت و مفسده راستین موجود در حکم و منظور از دلیل حجج شرعی هم‌چون، نص و ظاهر و... آیات و روایات است.

۱۱. «...وَ اسْتَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى...»

۱۲. «وإذا بلغ الغلام ثلاث عشرة سنة كتبت له الحسنه وكتبت عليه السيئة و عوقب و اذا بلغت الجارية تسع سنين فكذلك وذلك أنها تحيض لتسع سنين» (حرعاملى، ۱۴۱۲: ج ۱، ۴۳)
۱۳. «إن الله على الناس حُجَّتَيْنِ حُجَّةٌ ظَاهِرَةٌ وَ حُجَّةٌ بَاطِنَةٌ فَأَمَّا الظَّاهِرُ فَالرُّسُلُ وَ الأنبياءُ وَ الائمهُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَأَمَّا البَاطِنَةُ فَالْعُقُوقُ» (كلينى، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۶)
۱۴. «إن الله يأمر بالعدل والأحسان وإيتاء ذى القربى وَيَنْهَى عَنِ الفَحْشَاءِ وَالمُنْكَرِ وَالبَغْيِ...» (نحل، ۹۰)؛ «... وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انعام، ۱۱۵)
۱۵. عن عبد الله بن سنان، عن أبى عبد الله أن رجلاً من الأنصار على عهد رسول الله خَرَجَ فى بعض حوائجه فَعَهَدَ الى امرأته عَهْدًا أن لا تخرج من بيتها حتى يقدم، قال: وان ابها قد مَرَضَ فَبِعَتْ المَرْأَةُ الى رسول الله تستأذنه ان تَعُودَهُ فقال: لا، اجلسى فى بيتك اطيعى و زَوْجِكَ قال: فتقل فأرسلت إليه ثانيًا بذلك فقال: اجلسى فى بيتك واطيعى زوجك قال فمات ابوها فبعث اليه: ان ابى قد مات فتأمرنى ان اصلى عليه فقال: لا اجلسى فى بيتك واطيعى زوجك قال: فدفن الرجل فبعث اليها رسول الله ان الله قد غَفَرَ لكَ وَ لِبَيْتِكَ بِطَاعَتِكَ لِزَوْجِكَ» (ابن بابويه، ۱۴۰۴: ج ۳، ۴۴۱؛ كلينى، ۱۴۰۷: ج ۵، ۵۱۳)
۱۶. «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (بقره، ۱۷۳)؛ «ما حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرَرْتُمْ اِلَيْهِ» (انعام، ۱۱۹) و...
۱۷. «لَا تُضَارُّ وَالِدَةً بِوَالِدِهَا وَ لا مَوْلُودًا لَهُ بِوَالِدِهِ» (بقره، ۲۳۳) و...
۱۸. «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فى الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج، ۷۸)؛ «ما يُرِيدُ اللهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ» (مائده، ۶)
۱۹. «يُرِيدُ اللهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ» (بقره، ۱۸۵)

کتابنامه

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
آصفی، محمد مهدی (بی تا)، فقه اهل البيت عليهم السلام، قم: دائره المعارف فقه اسلامى.
ابن ادريس، محمد بن منصور (۱۴۱۰)، السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى، چاپ دوم، قم: دفتر نشر اسلامى.
ابن بابويه (شيخ صدوق)، ابوجعفر محمد بن على (۱۴۰۴). من لا يحضره الفقيه. قم: جامعه مدرسين حوزه علميه.
ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰)، تفسير التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسه التاريخ العربى.
اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳)، مجمع الفوائد و البرهان فى شرح ارشاد الاذهان، قم: انتشارات اسلامى.
اصفهانى، سيد ابوالحسن (۱۴۲۹)، نهايه الدرابه فى شرح الكفايه، ج ۲، بيروت: مؤسسه آل البيت.
انصارى، مرتضى بن محمد امين (۱۴۳۴)، فرائد الاصول، قم: مجمع الفكر الاسلامى.

۳۰ پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۶، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

- بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵)، *الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۸۹)، *اسطوره چارچوب (در دفاع از علم و عقلانیت)*، مترجم علی پایا، ج ۳، تهران: طرح نو.
- تشکری، زهرا (۱۳۸۱)، *زن در نگاه روشنفکران*، قم: طه.
- تفتازانی، سعدالدین (۱۴۲۸)، *شرح المقاصد*، بیروت: الشریف الرضی.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۸۵)، *ترمینولوژی حقوق*، چ شانزدهم، تهران: گنج دانش.
- جناتی، محمد ابراهیم (۱۳۷۲)، «نقش زمان و مکان در اجتهاد»، *کیهان اندیشه*، ش ۵۰.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵)، *زن در آئینه جلال و جمال*، قم: إسرائ.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴)، *درس خارج نکاح، فقه نکاح، بازیابی ۲ اسفند ۱۳۹۶ از: <http://javadi.esra.ir/archive-feghel>*
- حائری، شهلا (۱۹۹۶)، *المتعه*، بیروت: شرکه المطبوعات.
- حب الله، حیدر (۲۰۱۴)، *المرأه فی الفكر الاسلامی المعاصر قضایا و اشکالات*، بیروت: الانتشار العربی.
- حراملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲)، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- حسینی فیروزآبادی، مرتضی (۱۴۰۰)، *عنايه الاصول فی شرح کفایه الاصول*، چ چهارم، قم: کتاب فروشی فیروزآبادی.
- حکیم، محمدتقی (۱۴۱۸)، *الاصول العامه فی الفقه المقارن*، قم: مجمع جهانی اهل بیت.
- حلی (محقق حلی)، ابوالقاسم (۱۴۰۹)، *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۳۸۸)، *تذکره الفقهاء*، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۱۲)، *منتهی المطلب فی تحقیق المذهب*، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- حلی (فاضل مقداد)، مقداد بن عبدالله سیوری (۱۴۲۵)، *کنز العرفان فی فقه القرآن*، قم: انتشارات مرتضوی.
- خاقانی اصفهانی، مهدی (۱۳۹۵)، «کشمکش میان رویکرد تعقلی و تعبدی به فقه جزایی: درآمدی بر سیاست جنائی دولت ایران»، *دولت پژوهی*، سال دوم، ش ۸، ۱۱۵-۸۱.
- خباز، محمد (۲۰۰۹)، *صوره المرأه فی التراث الشیعی*، بیروت: الانتشار العربی.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸)، *التنقیح فی شرح العروه الوثقی*، قم: تحت اشراف آقای لطفی.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷)، *محاضرات فی اصول الفقه*، چ چهارم، قم: طبع دار الهادی.

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۳۱

- ذویب، حمادی (۲۰۰۹)، *جدل الأصول و الواقع*، بیروت: دار المدار الإسلامی.
- راوندی، قطب الدین (۱۴۰۵)، *فقه القرآن*، ج ۲، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۲)، *منطق فهم دین*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- رشیدرضا، محمد (۱۴۱۴)، *تفسیر المنار*، بیروت: دارالمعرفه.
- سروش محلاتی، محمد (۱۳۷۹)، «امکان تغییر حکم شرعی»، *حریم امام*، سال ۷، ش ۳۳۳.
- شجریان، مهدی (۱۴۰۱)، «عدالت جنسیتی و گفتمان عدم تغییر در احکام فقهی زنان»، *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۹۸، ۱۳۱-۱۱۱.
- شجریان، مهدی (۱۴۰۰ الف)، «عدالت جنسیتی و گفتمان تغییر در احکام فقهی زنان»، *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۹۱، ۲۸-۷.
- شجریان، مهدی (۱۴۰۰ ب)، «اجتهاد عقل‌گرا و مسائل فقهی زنان»، *مطالعات جنسیت و خانواده*، سال نهم، شماره ۲، ۳۳-۱۱.
- شجریان، مهدی (۱۳۹۷)، «نگرشی نوین در تبیین ضرورت عقلی عمل به دستورات شرعی»، *عقل و دین*، سال ۸، ش ۱۵.
- شجریان، مهدی (۱۳۹۵)، «بررسی گستره شریعت از منظر دیدگاه‌های رایج در مصالح و مفسد واقعیه»، *آیین حکمت*، سال ۱۰، ش ۳۵، ۱۰۶-۸۵.
- شفیعی، علی؛ منصور امیرزاده جیرکلی و محمدرضا کاظمی گلوردی (۱۴۰۲)، «خوانش انتقادی رویکرد فقه سنتی به حقوق زنان (مبانی و چالش‌ها)»، *فقه و اصول*، ش ۱۳۳، ۱۴۷-۱۲۳.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۸۳)، *فقه گویا*، قم: جامعه علوم القرآن.
- صانعی، یوسف (۱۳۸۸)، *شهادت زن در اسلام*، قم: فقه الثقلین.
- صانعی، یوسف (۱۳۹۷)، *رویکردی به حقوق زنان*، قم: فقه الثقلین.
- صانعی، یوسف (۱۳۸۴)، *برابری دیه (زن و مرد، مسلمان و غیرمسلمان)*، قم: فقه الثقلین.
- صانعی، یوسف (۱۳۸۳)، *برابری قصاص*، قم: فقه الثقلین.
- صانعی، یوسف (۱۳۷۰)، *فقه الثقلین فی شرح تحریر الوسیله*، قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۱)، *الأسفار الأربعة*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- صدر، محمدباقر (۱۴۱۰)، *دروس فی علم الاصول. الحلقة الثالثة*، قم: جامعه مدرسین.
- ضیایی فر، سعید (۱۳۹۲)، «بهره‌گیری از شئون معصوم در استنباط احکام فقهی زنان»، *کاووشی نو در فقه*، س ۲۰، ش ۷۷، ۱۱۶-۱۰۴.
- طباطبائی، سیدعلی بن محمد (۱۴۱۸)، *ریاض المسائل*، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- طباطبائی (علامه)، سید محمدحسین (۱۴۱۷)، *المیزان*، قم: دارالکتب الاسلامیه.

- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۱۲)، *تفسیر جوامع الجامع*، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۷)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، قاهره: دار الحدیث.
- طریحی، فخر الدین (۱۴۱۶)، *مجمع البحرین*، تحقیق السید احمد الحسینی، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- طوسی (شیخ الطائفه)، محمد بن حسن (۱۳۸۷)، *المبسوط فی الفقه الامامیه*، چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- طوسی (شیخ الطائفه)، محمد بن حسن (۱۴۱۱)، *مصباح المجتهد*، بیروت: مؤسسه فقه شیعه.
- طوسی (شیخ الطائفه)، محمد بن حسن (۱۴۰۷)، *تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۰)، *الروضه البهیة فی شرح اللعنه الدمشقیه*، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- عبادی، شیرین (۱۳۷۳)، *تاریخچه و اسناد حقوق بشر در ایران*، تهران: روشنگران.
- علم الهدی، علی بن حسین (۱۳۹۱)، *الانتصار*، نجف: مطبعه الحیدریه.
- علی اکبریان، حسنعلی (۱۳۹۵)، «نقش عدالت در قانونگذاری در حکومت اسلامی»، *کاوشی نور در فقه*، س ۲۳، ش ۱، ۴۸-۱۹.
- علیدوست، ابوالقاسم؛ عشایی منفرد، محمد (۱۳۹۰)، «بازپژوهی خروج از منزل بدون اذن شوهر»، *مطالعات راهبردی زنان*، س ۱۳، ش ۵۱.
- عندلیب همدانی، محمد (۱۳۹۷)، *درس خارج نکاح*، مبحث نکاح صغار، بازیابی ۱۴ تیر ۱۳۹۹ از: <http://www.andalibhamedani.ir/posts/263421>
- فاضل کاظمی، جواد بن سعد (۱۴۲۹)، *مسالك الافهام*، قم: مرتضوی.
- فرج، ریثا (۲۰۱۵)، *امرأه الفقهاء و امرأه الحداثه: خطاب المساواه فی المدونه الفقهيه*، بیروت: دار التنوير.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۹۹۸)، *دنیا المرأة*، چ ۴، بیروت: دار الملائک.
- فلاحی، احمد (۱۴۰۱)، «ممنوعیت اجتهاد در برابر نص؛ قاعده یا خوانشی صورت گرایانه از تفسیر»، *مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب*، سال پنجم، ش ۲، ۶۷-۴۲.
- فناپی، ابوالقاسم (۱۳۹۴)، *اخلاق دین شناسی؛ پژوهشی در مبانی معرفتی و اخلاقی فقه*، چ ۲، تهران: نگاه معاصر.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۰۷)، *مفاتیح الشرایع*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی (ره).
- قابل، احمد (۱۳۹۱)، *مبانی شریعت*، نسخه الکترونیک در: www.kadivar.com
- قربان نیا، ناصر (۱۳۹۲)، *تأمل در فقه، تحول در حقوق*، تهران: میزان.
- کار، مهرانگیز (۱۳۷۶)، *حقوق سیاسی زنان ایران*، تهران: روشنگران.

بازاندیشی در مسائل فقهی ... (مرضیه اسماعیلی فلاح و طوبی شاکری گلپایگانی) ۳۳

- کاشف الغطاء، محمدحسین بن محمدرضا (۱۳۹۰)، *تحریر المجله*، تهران: مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
- کدیور، محسن (۱۳۹۰)، *بازخوانی حقوق زنان در اسلام*، www.kadivar.com
- کدیور، محسن (۱۳۸۷)، *حق الناس؛ اسلام و حقوق بشر*، چاپ سوم، تهران: کویر.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، *الکافی*، ج ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۹)، *نقدی بر قرائت رسمی از دین*، تهران: طرح نو.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۹)، *قواعد فقه بخش مانی (مالکیت، مسئولیت)*، تهران: علوم اسلامی.
- محقق سبزواری، محمد باقر (۱۳۸۱)، *کفایه الاحکام*، قم: نشر اسلامی.
- مصطفوی، محمدکاظم (۱۳۹۰)، *قواعد فقه ۲*، ترجمه عزیزالله فهیمی، تهران: میزان.
- مصلى نژاد، مریم؛ سید محسن سادات کیایی و فاطمه وجدانی (۱۴۰۱)، «تأملات اخلاقی در جواز نکاح صغیره و تعارض آن با قاعده عدالت»، *تأملات اخلاقی*، دوره سوم، ش ۱۰، ۹۳-۱۱۶.
- مطهری، مرتضی (۱۴۰۹)، *بررسی اجمالی مبانی اقتصاد اسلامی*، ج ۲، تهران: حکمت.
- مظفر، محمدرضا (۱۴۳۰)، *اصول الفقه*، ج ۵، قم: اسماعیلیان.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴)، *کتاب النکاح*، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب.
- موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۴۱۹)، *القواعد الفقهیه*، قم: الهادی.
- موسوی خمینی (امام)، سید روح الله (۱۳۷۹)، *صحیفه امام خمینی (ره)*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی گلپایگانی، سید محمدرضا (۱۴۰۱)، *کتاب القضاء*، قم: خیام.
- مولاوردی، شهیندخت (۱۳۹۲)، «پدیده‌ی نوظهور کودک بیوه»، *حقوق زنان*، ش ۳۱.
- مهرپور، حسین (۱۳۷۹)، *مباحثی از حقوق زن*، تهران: اطلاعات.
- مهریزی، مهدی (۱۳۸۶)، *شخصیت و حقوق زن در اسلام*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نائینی، میرزا محمدحسین (۱۳۷۶)، *فوائد الاصول*، قم: انتشارات اسلامی.
- نائینی، محمد حسین (۱۳۵۲)، *اجود التقريرات*، قم: مطبعه العرفان.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تصحیح سید ابراهیم میانجی، تهران: المکتبه الاسلامیه.
- نوبهار، رحیم؛ محمد رضانی (۱۳۹۷)، «نقش گونه‌شناسی روایات در حل تعارض»، *حدیث پژوهی*، س ۱۰، ش ۲۰، ۶۳-۸۴.